

УДК 316

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2024.104.10>

Ф. С. ХРУСТАЛЬОВ

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Класичний приватний університет

А. А. АШУРБЕКОВ

кандидат соціологічних наук, директор
Агенція регіонального розвитку Запорізької області

В. С. ОВЧАРОВА

аспірантка кафедри соціології
Запорізький національний університет

**СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ СПІЛКУВАННЯ ВНУТРІШНЬО
ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ З МЕШКАНЦЯМИ ТИМЧАСОВО
ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ)**

Стаття присвячена проблемам комунікації мешканців невідконтрольних територій України з громадянами України. Стверджується, що системна комунікація з мешканцями тимчасово окупованих територій на сьогодні є ключовим інструментом підтримки стійкості населення та можливості протидії тиску ворожій пропаганді. Основною метою дослідження було виявлення значущості та змісту спілкування мешканців тимчасово окупованих територій з родичами, що знаходяться на підконтрольній території України.

Для проведення дослідження була обрана модель роботи в невеликих групах ВПО (до 20 осіб) в форматі обговорення та дискусії, яка модерувалася фаховим психологом. Було використано експериментальний формат – «Групи впливу» у формі фокус-груп з ВПО. Протягом періоду з квітня по липень 2024 року в місті Запоріжжя було проведено 149 таких груп впливу, в яких взяли участь 2641 особа. Основними територіальними громадами для залучення учасників стали великі районні центри, зокрема: Пологи́вська, Мелітопольська, Бердянська.

Респонденти відмітили, що заважає їм спілкуватися частіше з близькими, які залишилися на ТОТ. Основною перешкодою є відсутність інтернету, світла, зв'язку тощо (технічні проблеми 58,1%).

Було встановлено, що внутрішньо переміщені особи відіграють ключову роль як канал передачі новинної інформації та проукраїнських наративів мешканцям тимчасово окупованих територій.

Результати дослідження демонструють, що завдяки участі в групах впливу серед учасників було сформовано розуміння актуальності системної

комунікації з людьми на внутрішньо переміщених осіб, покращилося розуміння об'єктивної картини поточного контексту. Це вплинуло на позитивне відчуття підтримки та зв'язку між підконтрольними Україні територіями та тимчасово окупованими територіями, що в подальшому буде сприяти обміну достовірною інформацією з цивільної та державної тематики.

Ключові слова: мешканці тимчасово окупованих територій, внутрішньо переміщені особи, соціологічне дослідження, інформаційні канали, групи впливу, спілкування.

Постановка проблеми. Одним з аспектів інформаційної війни в Україні є намагання ворожої пропаганди впливати на національну ідентичність українців з метою трансформувати її на свою користь. Формою протидії такому впливу є постійне спілкування через кордони мешканців тимчасово окупованих територій (ТОТ) з громадянами України. Найбільш природним є таке спілкування з родичами, знайомими, що стали внутрішньо переміщеними особами (ВПО) в Україні.

Системна комунікація з мешканцями тимчасово окупованих територій на сьогодні є ключовим інструментом підтримки стійкості населення та можливості протидії тиску ворожій пропаганді. Проте з кожним днем можливість використовувати різні інструменти комунікації стрімко зменшується: відсутність українського мобільного зв'язку, відсутність доступу українського чи світового телебачення, блокування соціальних мереж та інше. Фактично в цих умовах головним дієвим інструментом залишається міжособистісне спілкування людей з підконтрольної території та мешканцями ТОТ. Таке спілкування складно піддається цензурі і через нього можна транслювати більш об'єктивну інформацію, яка не контролюється як джерела масової комунікації.

В даному контексті основною **метою** дослідження було виявлення значущості та змісту спілкування мешканців тимчасово окупованих територій з родичами, що знаходяться на підконтрольній території України.

Дослідження має сприяти стабілізації та зміцненню інформаційних каналів для ТОТ через родичів, що знаходяться на підконтрольній території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана стаття може бути віднесена до соціології окупації, що найбільш активно розвивається в Україні в роботах О.С. Зубченко [1], [2], [3].

Виклад основного матеріалу. Для проведення дослідження була обрана модель роботи в невеликих групах ВПО (до 20 осіб) в форматі обговорення та дискусії, яка модерувалася фаховим психологом. Було використано експериментальний формат – «Групи впливу» у формі фокус-груп з ВПО. Модератором груп впливу виступав психолог, який в формі запитань доносив необхідні меседжі, направляв дискусію та підкреслював важливість комунікації з мешканцями ТОТ. Завдяки груповому формату, що базувався на принципах фокус-груп, учасники не лише отримували важливу інформацію, але й могли активно взаємодіяти, обмінюватися думками, надавати зворотний зв'язок та ділитися

своїми переживаннями. Такий підхід дозволив створити двосторонній діалог, який сприяв глибшому розумінню та засвоєнню інформації.

Протягом періоду з квітня по липень 2024 року в місті Запоріжжя було проведено 149 таких груп впливу, в яких взяли участь 2641 особа. Всі учасники пройшли скринінг, за умовами якого брати участь в групах можуть тільки внутрішньо-переміщені особи що підтримують комунікацію з родичами на ТОТ. Серед учасників були чоловіки і жінки різного віку, що представляли майже всі тимчасово окуповані громади Запорізької області.

Результати дослідження демонструють, що завдяки участі в групах впливу серед учасників було сформовано розуміння актуальності системної комунікації з людьми на ТОТ, покращилося розуміння об'єктивної картини поточного контексту. Це вплинуло на позитивне відчуття підтримки та зв'язку між підконтрольними Україні територіями та ТОТ, що в подальшому буде сприяти обміну достовірною інформацією з цивільної та державної тематики.

Наразі кожний учасник груп впливу є окремим каналом комунікації, що передає новинну інформацію та проукраїнські наративи своїм родичам і знайомим на ТОТ. Завдяки цьому формується каскадний механізм розповсюдження інформації, що значно підвищує ефективність комунікаційних зусиль та сприяє боротьбі з пропагандою.

Даний проєкт був пілотним для тестування подібного формату, але за час реалізації продемонстрував свою значну ефективність та перспективність для подальшого використання, а також масштабування на більшу кількість ВПО. При цьому слід зауважити, що загальна реальна кількість ВПО в Запорізькій області складає не менше ніж 243 тис. осіб, залучення яких до більш тісної комунікації з ТОТ може суттєво посилити розвиток інформаційної стійкості, розповсюдження проукраїнських меседжів, а також підтримувати зв'язок між різними частинами українського суспільства на окупованих та підконтрольних територіях.

Основними територіальними громадами для залучення учасників стали великі районні центри, зокрема: Полігівська, Мелітопольська, Бердянська. Через ці громади було залучено мешканців різних інших тимчасово окупованих громад, які територіально наближені до них або входять до їхнього району. Серед відвідувачів груп впливу переважали мешканці таких громад: Пологівська (14,5%), Мелітопольська (13%), Токмацька (12,8%), Бердянська (10,7%), Енергодарська (7,4%), Михайлівська (4,1%), Чернігівська (4,1%), Василівська (3,8%), Приморська (3,3%), Якимівська (2,7%), Веселівська (2,1%), Роздольська (1,6%), Приазовська (1,6%) та інші. Загалом групи відвідали жителі всіх тимчасово окупованих громад.

Статева структура має такий вигляд: 26,5% учасників груп впливу є чоловіками, а 73,5% – представниці жіночої статі. 13,6% учасників та учасниць груп впливу є людьми з інвалідністю.

У 40,5% опитаних на ТОТ залишилося приблизно до 5 знайомих.

Ще у п'ятини 5–15 знайомих перебувають на ТОТ. Інші показники не перевищують 11%. Велика кількість знайомих залишилася на ТОТ переважно у освітян або ж громадських та політичних діячів, бізнесменів тощо.

Найбільш доступним і широко використовуваним засобом комунікації на ТОТ є Telegram, про доступність якого на ТОТ повідомили 82,2%, а використовують для комунікації 76,3%. Це обумовлено тим, що окупаційна влада забороняє використання інших месенджерів і навіть запроваджує санкції за їх застосування, віддаючи перевагу Telegram. Серед інших популярних засобів комунікації респонденти відзначили Viber (доступність відзначили 47,7% та використовують 34,8%) і WhatsApp (31,4% та 22,9%). Найменш використовуваним і доступним засобом комунікації на ТОТ є звичайний телефонний зв'язок, оскільки сигнал доступний лише періодично, і лише в районах, що наближені до підконтрольних Україні територій. Zoom, який переважно використовується освітянами, також має низький рівень застосування. Учасники груп впливу зазначали, що на ТОТ переважно залишилися люди похилого віку, яким важко опанувати нові технології та навчатися користуванню

Респонденти відмітили, що заважає їм спілкуватися частіше з близькими, які залишилися на ТОТ. Основною перешкодою є відсутність інтернету, світла, зв'язку тощо (технічні проблеми 58,1%).

Також до переліку факторів, що заважають, входять такі чинники: небезпека для тих, хто на ТОТ (5,4%), прослуховування окупаційною владою (3,2%), різниця поглядів (3,2%), брак часу (2,5%), війна/окупація як саме по собі явище (2,4%), відсутність бажання (2%), страх як за тих, хто там, так і у тих, хто на ТОТ (1,6% та 1,5%), психологічна сторона таких діалогів (1%) та окупанти (1%).

Під час проведення груп впливу було встановлено, що внутрішньо переміщені особи (ВПО) відіграють ключову роль як канал передачі новинної інформації та проукраїнських наративів мешканцям тимчасово окупованих територій (ТОТ), а також у спростуванні російської дезінформації. Це зумовлено тим, що населення на тимчасово окупованих територіях перебуває в інформаційній ізоляції від зовнішнього світу, більшість українських сайтів, а також соціальні мережі Facebook, Instagram, YouTube тощо є заблокованими. В такій ситуації родичі та близькі, що проживають на підконтрольній Україні території, виступають ледь не єдиним джерелом інформації з України. При цьому 69,0% учасників груп впливу повідомили що спілкуються з рідними на ТОТ щонайменше раз на тиждень, що демонструє наявність постійного тривалого обміну інформацією між підконтрольною територією та ТОТ. І хоча більшість учасників стверджують що намагаються розмовляти на нейтральні теми, той факт що вони є носіями проукраїнського дискурсу та можуть надавати інформацію про власні спостереження, впливає на ту парадигму через яку вони подають інформацію. Високий рівень довіри до близьких, які знаходяться на неокупованій території та є безпосередніми свідками ситуації,

перевищує довіру до будь-яких новинних джерел, в тому числі російських, про що неодноразово говорили учасники груп впливу (згідно до свідчень модераторів психологів). Крім того, інформація, що передається через ВПО, поширюється всередині їхніх спільнот, формуючи важливий інформаційний ланцюг, що підсилює комунікаційні зусилля щодо забезпечення достовірної інформації.

Аналізуючи напрацювання проєкту можна побачити, що серед ВПО існує потреба у відвідуванні спільних систематичних заходів, наприклад, на базі хабів громад. Впровадження таких заходів для ВПО могло б підсилити тісний зв'язок і вплив на думку мешканців ТОТ та одне одного. Також важливо зробити цей канал комунікації надійнішим та захищеним, а також забезпечити, щоб ВПО могли стійкіше протистояти проросійській пропаганді, зберігати критичне мислення та здатність аналізувати інформацію, яку вони отримують від тих, хто залишився на окупованих територіях, і могли розвінчувати дезінформацію.

Окремо варто зазначити, що під час проведення груп впливу модератори отримували інформацію про питання, які найбільше турбували ВПО та мешканців ТОТ. Тим ВПО, які мали потребу, було надано інформацію щодо хабів та організацій, до яких вони можуть звернутися за допомогою. Ці питання систематизувалися та передавалися відповідним органам місцевого самоврядування та партнерським організаціям. У період проведення груп впливу найбільш обговорюваними серед учасників були такі теми: підготовка учнів до вступної кампанії в українські університети (це стосується як ВПО, так і тих, хто на ТОТ), пролонгація дії українських банківських карт для виплат пенсій на ТОТ, онлайн-навчання дітей з ТОТ у 2024–2025 навчальному році.

За результатами опитування виявилось, що більшість респондентів не згодні з тим, що російська влада фінансово допомагає тим, хто постраждав від української влади, ще 21,7% скоріше не згодні з цим. Поза межами анкетування респонденти спілкувалися з модераторами та загалом висловлювали думку, що твердження про допомогу здається нереальним, оскільки, на їхню думку, немає підстав говорити про страждання через дії української влади. Думка про наратив, що санкції не працюють, має такий вигляд: 47,6% респондентів не згодні з цим, 27,4% скоріше не згодні, а от показник згодних і скоріше згодних в цілому складає чверть результату.

З твердженням «Влада республіки – бездіяльні корупціонери, яким не цікавий розвиток регіону.» виникали проблеми, адже під словом «республіка» респонденти переважно розуміли квазі республіки ДНР та ЛНР, а не як республіка Україна. Інколи навіть після пояснень вони все одно стояли на своєму. Результат відповідей по даному твердженню такий: 36,8% погодилися, 29,7% скоріше погодилися, 18,0% скоріше не погодилися, а 15,5% не погодилися з даним наративом.

Третина респондентів скоріше згодні з тим, що Росія не фінансує квазі республіки та окуповані території, така є кількість повністю

погоджується. Однак 21,6% скоріше не згодні з цим. Варто зазначити, що учасники груп впливу казали про те, що вважають, що окупанти розбудовують захоплені території лише для власних цілей або для пропаганди.

Переважає більшість в цілому не погоджується з тим, що на ТОТ стало легше вести бізнес, отримувати кредити тощо: 50,6% не згодні з наративом, а 29,8% скоріше не згодні.

Розподіл думок респондентів щодо твердження про те, що на ТОТ неможливий бізнес, так як бандити все віджимають, склався таким чином: 38,8% згодні з цим, ще 32,7% скоріше погоджуються. 18,3% ж скоріше не згодні. Легко чи ні залежить від того, чи прийняли бізнесмени окупантів, чи ні, – пояснюють учасники груп.

З твердженням «На контрольованих Росією територіях відсутній санепідемічний контроль – існує ризик поширення небезпечних збудників хвороб/пандемій» 48,5% респондентів згодні, а третина скоріше погоджується з цим. ВПО, що пройшли через групи впливу, зазначали, що на ТОТ немає кваліфікованих кадрів, а якісне обладнання вивезли до РФ або більш давно окупованих територій (наприклад, Крим).

Переважає більшість респондентів згодні, що Росія використовує ТОТ для власних цілей – 80,9%, а ще 14,2% з цим скоріше погоджуються.

Також переважає більшість респондентів згодні з тим, що допоки на ТОТ Росія – свободи там немає (79,9%). Скоріше згодні з цим 15%. Такий результат підтверджує існування низки проблем на ТОТ, що стосуються дій окупантів стосовно місцевих.

Щодо висловлювання «СБУ вже давно інтегрувалися в органи республіки – тепер вони збирають компромат на тих, хто підтримує владу» скоріше згодних третина%, а скоріше не згодних – 22,5%. Згодних з даним твердженням 27,7% опитаних. Бачимо, що розподіл більш-менш рівномірний, однак опитані скоріше припускають, що таке можливо. В цілому, даний наратив був не дуже зрозумілим для учасників.

За результатами опитування виявилось також, що більшість респондентів не згодні з тим, що з приходом Росії на ТОТ стало жити дешевше – 71,1%. Ще 19,6% з цим скоріше не згодні. Також учасники груп впливу скаржилися на низьку якість товарів на ТОТ. Даний результат спростовує міфи і наративи, які Росія поширює про нібито краще життя на ТОТ у порівнянні з життям при Україні.

На основі звітів модераторів, сформульовано ключові тези, що відображають висловлювання учасників груп впливу:

Наразі більшість ВПО продовжують спілкуватися з тими, хто залишився на ТОТ. Припиняють спілкування переважно через дві причини: 1) повністю відсутній зв'язок, повна технічна неможливість зв'язатися; 2) колабораціонізм.

ВПО, що взяли участь в групах впливу зазначали, що спілкуватися з тими, хто не зміг покинути окупацію, дуже важливо для обох сторін, адже тим, хто там, це надає відчуття підтримки, що про них

пам'ятають, що вони потрібні, певний «місток» з Україною. Для тих, хто наразі проживає тут, це ніби зв'язок з домом і надія на повернення, психологічна підтримка.

Основними темами під час спілкування ВПО та тих, хто на ТОТ, є нейтральні теми, які не зачіпають війну та політику, адже для тих, хто в окупації, це може погано закінчитися, особливо при проукраїнській позиції. В цілому, люди дуже налякані та мовчазні, важко йдуть на контакт. Однак є сміливці, які говорять про будь-які теми, однак вимушено переселені особи намагаються їх стримувати, тому що хвилюються за їхнє життя.

ВПО, що відвідували групи впливу, переважно не чули про Signal, ті ж хто чули зазначали, що сама наявність додатку у телефоні спричиняє проблеми для мешканців ТОТ, користуватися ним можуть ті, хто скачав його давно, адже наразі не вдається його завантажити. Проте, деякі люди застосовують його для спілкування з тими, хто в окупації. Деякі учасники казали, що застосовують cisco jabber для спілкування. Zoom та Google meet використовують освітяни, однак в основному при спілкуванні з вихованцями, які перебувають на ТОТ.

В селах зв'язок набагато гірший, ніж в великих населених пунктах ТОТ. Найкращий зв'язок там, де окупанти будують воєнні городки і де їх дуже багато. Навіть в одному місті зв'язок може ловити по-різному, адже, наприклад, на окраїні міста окупантів менше, і тому зв'язок там гірше, а кращий він в центрі міста, адже там їхнє основне місце проживання.

Важко підтримувати зв'язок через прослуховування з боку окупаційної влади і через їхні часті візити «в гості» до мешканців ТОТ з метою обшуків. Спілкування відбувається за допомогою шифрів та кодових слів, дехто застосовує іншу мову, наприклад, болгарська діаспора розмовляє болгарською. Також застосовують написання потрібної інформації на папері, який показують під час відео дзвінка, а потім спляють. Як альтернативний спосіб спілкування молодь та люди середнього віку застосовують ігри онлайн.

Учасники груп впливу зазначали, що вимушені прибирати патріотичний контент зі своїх соціальних мереж під час спілкування з тими, хто на ТОТ, оскільки окупаційна влада карає за будь-який зв'язок з чимось явно українським.

За українську мову або суржик людей на ТОТ катують.

Окупаційна влада ретельно робить регулярні обшуки та контролює всі сфери життєдіяльності місцевих на ТОТ в пошуках зв'язків з підконтрольною Україні територією.

За проукраїнські погляди людей на ТОТ можуть депортувати до РФ на перевиховання. Якщо діти не ходять до їхньої школи – за це позбавляють батьківських прав та вилучають дітей із сім'ї.

Окупанти змушують переоформлювати абсолютно всі документи за російськими стандартами. У випадку відмови майно відбирають,

визнають його нічийним. Це є причиною повернення деяких ВПО на окуповані території з метою захисту майна або ж його продажу.

Окупаційна влада робить все, щоб виселити місцевих (особливо з гарних будинків). В пусті квартири та дома заселяються військові країни-агресора, спеціально привезені мешканці РФ з дуже бідних територій, наприклад, буряти або чеченці. Місцевим страшно виходити на вулиці, адже вони бачать все менше знайомі обличчя. В цілому, люди намагаються робити всі свої справи у першій половині дня з метою не наражати себе зайвий раз на небезпеку.

Більшість ВПО з груп впливу розуміє, що під час спілкування потрібно розвінчувати пропаганду, що поширює на ТОТ РФ. Тим, хто категорично не хоче нікому нічого доводити, модератори пояснювали та доносили, чому це важливо і потрібно робити. Учасники груп впливу зазначали, що Україна дуже відстає в інформаційній війні. У окупаційної влади потужна пропаганда, ефект якої підсилюється підкупом та залякуваннями.

На ТОТ наразі жахлива соціально-гуманітарна ситуація: велика смертність через відмову в лікуванні, окупанти не випускають на підконтрольну Україні територію для лікування; якість ліків та відсутність фахівців достатньої кваліфікації сприяє смертності; передавати щось на ТОТ вкрай важко і дорого, адже це реалізовується наразі лише через перевізників. Побутові та продовольчі товари низької якості та за високими цінами. Дешевше й нормальної якості купити можна тільки у місцевих, які торгують на ринках, однак там немає такого обсягу як до війни.

Є запит на українські джерела новин та безпечні канали комунікації, які могли б підтримувати людей на ТОТ, ефективно протидіяти проросійським наративам та фейкам, допомагати будувати безпечну комунікацію з тими, хто на підконтрольній Україні території, але при цьому не наражати на небезпеку людей, що в окупації. Також варто зазначити, що застій на фронті сприяє зневірі тих, хто на ТОТ.

Учасники груп впливу мали переважно позитивні враження та дякували за організацію таких заходів, адже обговорювалися складні та чутливі питання, була можливість висловитися і побути в оточенні тих, хто має схожі життєві обставини і розуміє тебе. Вони відчули неабияку підтримку. Однозначно є запит на подібні заходи для ВПО.

Висновки. Системна комунікація з мешканцями тимчасово окупованих територій на сьогодні є ключовим інструментом підтримки стійкості населення та можливості протидії тиску ворожій пропаганді. В умовах війни головним дієвим інструментом залишається міжособистісне спілкування людей з підконтрольної території та мешканцями ТОТ. Таке спілкування складно піддається цензурі і через нього можна транслювати більш об'єктивну інформацію, яка не контролюється як джерела масової комунікації.

Результати дослідження демонструють, що завдяки участі в групах впливу серед учасників було сформовано розуміння актуальності

системної комунікації з людьми на внутрішньо переміщених осіб, покращилося розуміння об'єктивної картини поточного контексту. Це вплинуло на позитивне відчуття підтримки та зв'язку між підконтрольними Україні територіями та тимчасово окупованими територіями, що в подальшому буде сприяти обміну достовірною інформацією з цивільної та державної тематики

Список використаної літератури

1. Зубченко, О. С. Дисфункції соціальних інститутів за умов окупації [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/36_2022/18.pdf
2. Зубченко, О. С. Образи повсякденності в окупації (на прикладі південної України). *Український соціум*. 2023. № 4 (87). С. 85–96.
3. Зубченко, О. С. Торгівля як інститут колабораціонізму на тимчасово окупованих територіях півдня України. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2023. Вип. 97. С. 15–30.

Khrustaliyov F. S., Ashurbekov A. A., Ovcharova V. S. Social communication practices of internally displaced persons with residents of temporarily occupied territories (based on a sociological study in the Zaporizhzhia region)

The article addresses the communication challenges faced by residents of Ukraine's non-government-controlled territories when interacting with citizens in government-controlled areas. It argues that consistent communication with residents of temporarily occupied territories is currently a crucial tool for maintaining population resilience and countering hostile propaganda. The primary aim of the study was to determine the significance and content of communication between residents of temporarily occupied territories and their relatives in government-controlled areas of Ukraine.

To conduct the study, a model involving small groups of IDPs (up to 20 people) was used in a discussion and debate format moderated by a professional psychologist. An experimental format called "Influence Groups" was implemented as focus groups with IDPs. From April to July 2024, 149 such influence groups were held in the city of Zaporizhzhia, with 2,641 participants. Key communities targeted for participant recruitment included large district centers such as Polohy, Melitopol, and Berdiansk.

Respondents indicated factors that hindered more frequent communication with close ones remaining in the occupied territories, citing technical issues (such as lack of internet, electricity, and phone service) as the primary obstacle (58.1%).

It was found that internally displaced persons play a key role as a channel for transmitting news and pro-Ukrainian narratives to residents of temporarily occupied territories. The results of the study show that, through participation in the influence groups, an understanding of the importance of consistent communication was fostered among the participants, along with an improved perception of the current situation. This contributed to a positive sense of support and connection between Ukraine's government-controlled and temporarily occupied areas, which is expected to further facilitate the exchange of accurate information on civilian and state matters.

Key words: *residents of temporarily occupied territories, internally displaced persons, sociological study, information channels, influence groups, communication.*